

ELS FILLS DE TAMARIT (L'origen medieval de les localitats del Baix Gaià)

Antoni Virgili

A hores d'ara, la historiografia encara no ha estat capaç de resoldre satisfactòriament el problema de l'origen de la major part de les localitats del Baix Gaià. En realitat, no s'ha avançat gaire des de les aportacions ja centenàries d'E. Morera (1897), els arguments del qual han estat reproduïts fil per randa en diverses publicacions, en especial, en tractar els orígens de Torredembarra⁽¹⁾. Jo mateix vaig plantejar la qüestió (Virgili, 1991, 58-70) però sense anar més enllà d'una relació cronològica a partir dels esments documentals més antics. I. Companys (1999) ha tornat a referir-se a l'origen de Torredembarra a partir de l'aportació de nous textos, però des d'una òptica estrictament local, la qual cosa ha restat contingut explicatiu. En un intent d'oferir un plantejament alternatiu al tradicional a propòsit de l'origen de Torredembarra ja vaig avançar (Virgili, 1998) que el fenomen només podia ser entès a partir del context històric (més exactament, el conjunt de processos, complexos en ells mateixos i en un conjunt, que configuren aquest context) en el qual s'insereixen –i tenen sentit– els episodis d'estricta abast local. Són aquestes dinàmiques les que generen la documentació escrita amb els esments més antics de les localitats en qüestió.

Els historiadors s'han mostrat unànims en subratllar l'origen medieval de les diverses localitats de la contrada, malgrat l'existència d'importants vestigis antics, des de jaciments prehistòrics, fins a restes ibèriques i romanes entre les quals sobresurten les vil·les dels Munts (Altafulla) i del Moro (Torredembarra). No ha estat degudament descrit, en canvi, el procés que posa en marxa la constitució dels nuclis, la major part dels quals han pervingut fins el present. L'escassetat de documents al respecte és una important dificultat afegida ja que resta precisió a la descripció. Ara bé, una eventual abundància de documents no ga-

1. J. Moran (1973); també als articles de la Gran Enciclopèdia Catalana (vol. 22, 455) i recentment, a Catalunya Romànica (vol. XXI, 40). Tant J. M. Font i Rius (1969, 683, nota 2) com F. X. Ricomà (1973, 265) ja havien advertit la incorrecta interpretació que Morera havia fet d'un document del segle XII relatiu al castell de Montornès (Virgili, 1998).

rantiria una correcta interpretació del fenomen en el cas de prescindir del context històric, és a dir, de la projecció exterior de la feudalitat: la conquesta territorial enllà dels límits dels comtats –i específicament, pel que fa al cas, el comtat de Barcelona– a partir dels primers anys del segle X; la primera expansió.

EL REPARTIMENT DE LA “MARCA”

L'espai sobre el qual es projecta la dinàmica expansiva (el comtat de Barcelona, al sud i a ponent del Llobregat) és designat, en la documentació més antiga, amb el terme “*marcha*”. El mot no designa mai una entitat política precisa; ben al contrari, es refereix sempre als confins del comtat, als punts més allunyats, a límits imprecisos, tot redundant en la condició d'apèndixs apartats –*ipsa marcha extrema*– inhòspits i poc coneguts –*loco horroris, vaste solitudinis*–. A l'altra banda, hi havia al-Andalus; la “*marcha*” constitueix, doncs, un espai d'intersecció, el nexa amb al-Andalus⁽²⁾.

Des de principis del segle X es van afermant alguns dels components que cristal·litzaran en l'ordre feudal. Un dels més rellevants fou la configuració d'una classe formada per barons i magnats, la qual, malgrat presentar una estructura fortament jerarquizada⁽³⁾, constituí un bloc de poder amb capacitat per a sotmetre la pagesia –amb l'exigència de serveis i rendes–, i també per a protagonitzar una expansió territorial amb la finalitat de multiplicar i diversificar les fonts de renda.

Aquests magnats, o senyors, seran els protagonistes actius de la conquesta: els propis comtes, l'església (monestir de Sant Cugat del Vallès, Seu de Barcelona) i membres dels llinatges més rellevants de l'aristocràcia militar (Mir Geribert, els Gurb, els Cervelló, els Claramunt, etc). Es llençaren a la captura de la *marca*, i se la repartiren. Per legitimar aquesta acció –prendre possessió d'un espai prèviament atermenat– els nous “titulars” van recórrer a un precepte de la legislació visigoda (*Lex Gothorum* o *Liber Iudicum*): l'aprisió (*aprisio*) o dret de primer ocupant d'unes terres *públiques*. C. Batet (1995; 1996) ha mostrat que l'aprisió, en definitiva, fou l'instrument legal utilitzat pels magnats per a repartir-se la *marca*⁽⁴⁾.

El resultat d'aquest repartiment fou la creació d'una xarxa de castells termenats (*castra*, plural de *castrum*) (Batet, 1995; 1996; Miquel, 1997). En els documents de l'època el mot *castrum* designa, més enllà de la pròpia fortificació (el castell com a estructura arquitectònica militar), l'espai sobre el qual el senyor exercirà la seva autoritat; es tracta, doncs, d'un districte amb uns límits territorials precisos –d'aquí el nom: termenat. Els límits acostumaven a ser els del *castrum* veí, de manera que els diferents *castra* limitaven els uns amb els altres sense

2. Sobre el sentit del terme “*marcha*” en la documentació, la seva plasmació en l'espai i l'evolució al llarg del procés expansiu, M. Miquel (1997; 1998).

3. Els vincles entre els diversos nivells jeràrquics van desembocar en l'establiment de relacions feudovassallàtiques, d'home a home (senyor-vassall) amb drets i obligacions d'un respecte de l'altre.

4. A la *marca*, doncs, l'aprisió no generà una propietat aloera en possessió d'uns camperols que havien colonitzat la terra procedents de comarques més septentrionals, o almenys, la documentació no ho mostra (Batet, 1996).

deixar interstícis, la qual cosa vol dir que no existien espais al marge del poder senyorial, feudal (Martí, 1992). Els castells termenats eren sovint subdividits en entitats menors, les *quadres*, amb l'objecte de controlar millor els processos de treball del camperolat. Les quadres estan ben documentades a tot l'arc de la *marca* com a districtes menors dels *castra* (Sabaté, 1997; 1998).

La construcció de la xarxa castral fou paral·lela a la construcció de la xarxa parroquial, de manera que, sovint, els límits del castell termenat i els de la parròquia coincidien; es tractava de la parròquia castral (Batet, 1993).

Aquest procés de repartiment –de cronologia tan precisa com àmplia– va donar lloc a la redacció dels primers documents, la finalitat dels quals no era altra que regularitzar els drets del senyor sobre els espais que ocupaven. La historiografia clàssica sobre la *marca* donava una imatge de desolació, d'erms, de desert, d'espais sense vida on tan sols les ràtzies, les emboscades i la presència de bandolers i de mala gent alteraven la monotonia de l'indret. L'absència de documents era com un sinònim de despoblament, de buidor. Només així podia tenir sentit la trama argumental: els excedents demogràfics de les àrees septentrionals colonitzen les terres buides de les marques meridionals i ponentines; aleshores, els poderosos demostraren no ser insensibles als clams d'auxili d'aquells agosarats colons que havien desafiat tota mena de perills per roturar els erms i fer fruitar la terra. I amb zel digne d'elogi construïren els castells que havien de vetllar per la seguretat, la protecció i la defensa de les comunitats pageses i servir de reclam de noves famílies de colons. És així com es crea el *mite del desert*: per poder justificar la colonització –i a la llarga el nou ordre– abans no hi havia d'haver res.

Però, tanmateix, els primers documents (malgrat la seva escassetat inicial i que no tenen cap altre objectiu que legitimar els drets dels senyors sobre l'espai i sobre les persones) són generosos en l'esment de topònims i de noms de persones vinculats a la terra objecte d'escriptura. En efecte, camins, partides de terra, turons, etc, són indrets identificats i, pel que sembla, ben coneguts d'aquells qui redactaven les escriptures, tot i fer-ho des de molt lluny. L'arqueologia hauria de desvetllar les qüestions que els documents escrits mai no podran resoldre. Del que no hi ha dubte és que els individus documentats –almenys una part important d'ells– formaven part de col·lectius organitzats que responien a unes determinades pautes d'assentament: les vil·les (*villae*). D'aquests assentaments només es pot dir que eren constituïts per un centre residencial i uns espais on tenien lloc els processos de treball sense fer constar uns límits precisos.

En la documentació castral, moltes vil·les –per ser més exactes, els nuclis residencials– figuren en els límits i constituïen les fites dels castells termenats. La construcció de la xarxa castral, per tant, introdueix una profunda ruptura en els models de poblament “antic”: l'àrea residencial, element central del conjunt de la vil·la, esdevé un termenal, amb la qual cosa, el terme de la vil·la es reparteix entre dos o més termes castrals. La marca no era, doncs, un desert, ni un caos, sinó un espai amb un ordre social pagès, antic, on probablement no existien altres jerarquies que les derivades dels propis vincles familiars (grups genealògics?) i cap poder no s'apropiava d'una part del treball pagès.

La construcció de la xarxa castral significa, en definitiva, la instauració de l'ordre feudal que porten els barons dels *castra*. I el castell termenat fou l'instrument a través del qual els senyors van sotmetre les comunitats pageses, en posar-les sota la seva potestat (jurisdicció, autoritat, ban) i exigir-les a prestar serveis i rendes. La captura de renda implica una intervenció dels senyors en el processos de treball pagès en forçar el conreu de determinades espècies –precisament, les que es demanen–, en especial els cereals i la vinya (Barceló, 1988; 1995). Simultàniament es produeix una subversió de les pautes de poblament que existien (les vil·les), tot tendint a concentrar la població a redós de les fortificacions. Aquest fenomen, detectat a diverses regions feudals de la conca Mediterrània amb més o menys intensitat, ha estat definit amb el terme *incastellament* (Toubert, 1990). En funció de les circumstàncies –molt variables– espaials, cronològiques i socials de la feudalització, el model *toubertià* d'assentament es reproduirà amb més o menys fidelitat. C. Batet (1995) ho ha plantejat en relació a l'encastellament de la “marca”.

La titularitat diversa dels *castra* constituïts al litoral de la marca mostra clarament la descentralització del procés. Dit d'una altra manera, fou una iniciativa dels diversos senyors i no pas una estratègia dirigida i coordinada pels comtes de Barcelona, tot i que també hi participaren a títol individual, i de forma activa⁵. El període coincideix amb una determinada situació denominada com a “revolució feudal” (Bonnassie, 1981), és a dir, la resistència dels magnats a sotmetre's a l'autoritat comtal.

Fou Ramon Berenguer I qui inicià amb èxit la tasca d'aglutinar la noblesa entorn de la seva persona com a senyor, i la culminaren Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV⁶. Ramon Berenguer I començà a imposar la seva hegemonia a través de pactes establerts amb els magnats. I la fórmula emprada de manera preferent fou la següent: el comte comprava els castells als barons que els senyorejaven (invertia els mancuses percebuts a través de les pàries imposades a les taifes andalusines)⁷; després els infeudava als magnats a través del pacte feudal o convenença, la qual cosa implicava acceptar la potestat del comte sobre el castell (Bonnassie, 1981), i el vassall segellava la seva fidelitat al senyor, el comte, mitjançant jurament.

A la franja litoral de la *marca* el marc espai al d'aquesta estratègia comtal estava circumscrit entre uns límits força precisos: el Llobregat i el territori de Tarragona. En una maniobra encaminada a mostrar el control real sobre la *marca*, Ramon Berenguer eleva Tarragona i el territori adjacent a la categoria de

5. Des de sempre, la historiografia ha insistit en què l'ocupació de la *marca* fou un procés lent i molt llarg. M. Miquel (1997, 27) escriu: “Quasi dos-cents anys per ocupar i, només parcialment, estructurar una franja d'uns 70 quilòmetres donen la mesura de les dificultats de la societat comtal per tal de fixar el seu domini en aquestes terres”. Probablement, l'al·ludida descentralització del procés –o la manca d'una coordinació central dirigida pel comte de Barcelona– va tenir molt a veure en aquestes dificultats. Quan Ramon Berenguer I es va decidir per una nova estratègia la conquesta va prendre un altre caire i, sobretot, un altre ritme.

6. La culminació del procés ha estat qualificat d’“estat feudal” per la historiografia (Bonnassie, 1981, 157).

7. P. Bonnassie (1981, 143-144) dóna una llista dels castells comprats per Ramon Berenguer I i les quantitats de numerari esmerçades en aquestes operacions.

comtat. Es tracta d'una nova concepció de l'espai a partir d'un element central: la ciutat (Miquel, 1998). Tot i que aquest projecte de conquesta no va assolir els objectius⁸⁾, el comte havia posat les bases de la seva política futura. La formació de nous espais castrals, doncs, només podia fer-se a partir de la fragmentació d'antics grans castells termenats. Aleshores es produí un fenomen –ben perceptible– de subdivisió dels districtes castrals, el qual va conduir, simultàniament, a l'augment del seu nombre i a la natural reducció de la seva superfície. El control de l'espai era, així, molt més efectiu que no pas sobre els extensíssims termes inicials (Batet, 1996, 37-39). La segmentació del *castrum* d'Olèrdola és, probablement, el cas més paradigmàtic (Batet, 1996, 42-46).

El que ve a continuació és ja ben conegut. Els senyors dels castells –sovint, un mateix baró en senyorejaven diversos– els infeudava a d'altres magnats d'un nivell jeràrquic inferior, i aquests a d'altres (castlans), que curaven de servir-se d'una tropa de cavallers (mesnada), tot configurant, així, un bloc de poder jerarquitzat i heterogeni, però amb un denominador comú: vivien de les rendes capturades a les comunitats pageses depenents del districte (*castrum*), el repartiment precís de les quals estava regulat en els diversos pactes feudovassallàtics.

LA XARXA CASTRAL DEL BAIX GAIÀ

Tot aquest procés –la complexitat del qual ha quedat ben reflectida– afectà plenament l'àrea del Baix Gaià: la construcció de la xarxa castral s'hi mostra nítida i no manca cap dels components descrits. L'espai, inicialment, es repartí entre els castells termenats de Tamarit i Ullastrell. Al seu entorn hi havia el castell de Berà a llevant; els d'Albinyana (del Monestir de Sant Cugat del Vallès), Castellví de la Marca (l'linatge dels Castellvell), el Montmell (de la catedral de Barcelona), al nord; i a ponent, el territori de la ciutat de Tarragona (infeudat per Ramon Berenguer I al vescomte de Narbona Berenguer, primer, i després, a Bernat Amat de Claramunt). Després es constituïren altres *castra*, com Altafulla, Puigperdiguers (Montornès), etc, a partir, sobretot, del de Tamarit. Els castells estaven dividits en quadres (s'esmenten la de Clarà, de Tamarit; la de Sant Pere de Casserres, que donà lloc al poble de Creixell; i la de Montornès (la Poble de Montornès). No manquen les parròquies castrals. L'acció comtal en aquesta contrada, a mitjan segle XI, s'ha d'emmarcar en la seva política tendent a exercir el domini sobre la marca.

* * *

8. Ramon Berenguer I intentà d'assegurar-ne el domini mitjançant dues infeudacions que no prosperaren. El primer dels recipiendiaris fou Berenguer, vescomte de Narbona, pels volts del 1050 (AcoB, doc. 388). Fracassat aquest intent, ho intentà amb Bernat Amat de Claramunt, a qui convertí en vescomte de Tarragona, amb els mateixos resultats decebedors.

L'any 1041, el castell de Tamarit ja estava constituït –ignorem des de quan–, doncs figura en els límits d'uns documents de venda relacionats amb els Castellvell: *et vadit ad castrum que dicunt Tamarid sive in civitate que dicunt Terragona* (AÇoB, doc. 293). No tardarem en conèixer el seu titular.

L'1 de març del 1049, Ramon Berenguer I el comprava a Bernat Sendret de Gurb per 308 unces d'or de Saragossa, una suma extraordinària (2150 mancusos) provinent de les pàries (LFM, doc. 212). L'operació forma part de l'al·ludida estratègia comtal encaminada a exercir la seva hegemonia sobre l'aristocràcia feudal tot assegurant la potestat sobre els castells⁹. Bernat Sendret era membre d'una nissaga vicarial procedent del castell de Gurb (al nord de Vic, Osona) que havia pres part en la conquesta i repartiment de la marca. El llinatge s'hi va establir formant diverses branques familiars (Queralt, Cervelló) relacionades amb castells tan significatius com Querol, Pinyana, Montagut i Tamarit (Bonnassie, 1979, 254-255). Destaquen dos aspectes més del document del 1049. En primer lloc, fa constar que Bernat Sendret el tenia *per apriusió*, és a dir, per dret de primer ocupant segons la llei gòtica, com hem dit. En segon lloc, fa constar els límits territorials del *castrum*: els castells d'Ullastrell i de Berà al nord i a llevant, respectivament; el territori de la ciutat de Tarragona a ponent i el mar a migdia. El *castrum* de Berà (*Bera vel Rodà*) ja està documentat a principis del segle XI com a afrontació del castell d'Albinyana. En canvi, es tracta de la primera menció del castell d'Ullastrell, després conegut com de Montoliu, amb la fortalesa edificada al turó de Santa Margarida (la Riera) (Virgili, 1991, 47-50). L'any 1049, doncs, el *castrum* d'Ullastrell ja s'havia constituït (no sabem en quin moment). No se'n coneixen els seus límits ni, de moment, el seu titular.

El següent document relatiu a la contrada és la concessió de la quadra de Clarà, situada en el terme del *castrum* de Tamarit, efectuada per Ramon Berenguer I a favor de quatre persones (probablement emparentades), el 19 de març de l'any 1057 (DP, doc. 11). Els receptors tindrien la quadra meitat en alou, meitat en feu, i havien de construir una torre de pedra i calç. S'establien els següents límits territorials: a llevant amb el terme de Berà fins l'estany Saler; al sud amb el mar; a ponent des de la *palomera de Setna* (els Munts) fins el turó de la *villa Lentisclosa*¹⁰, divisòria de les aigües; al nord, des d'aquí mateix fins la roca de Mor (les Morisques), passant per Avineg (els Vanets). La quadra s'ubica al sector sud-est del castell de Tamarit, llandant amb al castell de Berà. L'any 1057, doncs, no havia canviat res respecte del 1049, vuit anys abans, almenys aparentment. A partir d'ara, es produiran canvis estructurals de gran transcendència. Cal constatar, encara, que els límits territorials de la quadra de Clarà coincideixen amb els actuals de Torredembarra; però tanmateix, el terme present no és una evolució invariable de la quadra medieval, sinó de la integració de Clarà a Torredembarra al segle XIX, convertint en una sola entitat

9. Jo mateix (Virgili, 1991, 81) vaig interpretar incorrectament la compra de Tamarit per Ramon Berenguer al considerar-la una operació que legitimava una situació irregular, ja que no es podia constituir un *castrum* al marge de l'autoritat comtal. No es tracta pas d'això, sinó de l'estratègia descrita més amunt.

10. Es tracta d'un bon exemple –i d'un exemple doble– de vil·les com a fites terminals.

sobre la base del nucli més potent el que fins aleshores havien estat dos termes diferents. Caldrà cercar l'explicació d'aquesta evolució per altres camins.

Hem constatat que el *castrum* d'Ullastrell (al nord de Tamarit) ja era constituït l'any 1049. El 13 de gener del 1060, Ramon Berenguer I el va atorgar (*puio vocitato Ullastello... cum omnia sua aprissione*) a Bernat Amat de Claramunt en règim d'alou, tot fent constar que el tenia per donació de Déu i dels seus pares, per compra o qualsevol altre dret (Virgili, 1991, doc. 2; ACoB, doc. 546). Els receptors havien de construir una fortificació i impulsar l'edificació del turó. Els límits territorials eren molt difusos al nord (Alcover, el castell d'Espinavessa –Valls– o Montferri) i a ponent (el puig Llentisclell o Monterols –Constantí–); per migdia llindava amb el castell de Tamarit fins la serra de la Muga, i a llevant, amb el castell d'Altafulla (*a parte orientis in termino de castro Altafolia*). És el primer esment d'aquest nou districte (el castell d'Altafulla) que es devia constituir entre els anys 1057 (concessió de la quadra de Clarà) i el 1059, ja que el lliurament d'Ullastrell es produeix el gener del 1060. En definitiva, el comte de Barcelona exercia un domini sobre tot l'espai del Baix Gaià i Tarragona, i podia disposar d'aquest espai de la forma més convenient als seus interessos. No seria inversemblant que els nous termes castrals es constituïssin a partir de segregacions dels dos grans termes inicials (Tamarit i Ullastrell).

El castell d'Altafulla és el producte d'una segregació del *castrum* de Tamarit. No disposem del document de concessió. Per aquesta raó, ignorem qui fou el seu primer titular (havia de ser un fidel del comte de Barcelona, ja que només ell podia actuar de concedent) ni en quines condicions el va rebre –en alou o en feu–, ni quins eren els límits territorials precisos.

El 23 de juliol del 1066, Ramon Berenguer I donava en alou a Ramon Transunyer el turó anomenat puig Perdiguers, situat al comtat de Barcelona, en les mateixes condicions que abans havia atorgat Ullastrell a Bernat Amat de Claramunt (DP, doc. 20). Els habitants entraven a dependre de la jurisdicció del nou senyor, al qual haurien de prestar serveis destinats a construir una fortificació. Els límits territorials eren: al nord, amb les terres de Bremon (es refereix al vassall comtal Bremon Guisat)⁽¹¹⁾; a llevant amb la quadra de Sant Pere de Casserres (el futur Creixell, del terme del castell de Berà); a ponent amb el terme d'Altafulla; a migdia amb el mar.

L'any 1069, el comte confirma la concessió del puig Perdiguers a Ramon Transunyer, tot i designar el districte amb el terme *quadra*, i no amb el de *castrum* (LB, doc. 15). Tanmateix, l'espai és exactament el mateix, ja que s'emmarca entre els mateixos límits territorials. Ramon Transunyer i la seva muller Rotlenda van senyorejar el terme fins que el 2 de desembre del 1091 van fer-ne donació a Berenguer de Rajadell (fent constar la procedència comtal del *castrum*) sense cap alteració dels límits territorials (DP, doc. 39). Per primera vegada consta el nom de Montornès (*podio Pug Perdiguers vocatum modo de Monte Torners in comitatu Barchinone*).

11. Així es posa de manifest en el document de cessió de Montornès de l'any 1091 (DP, doc. 20).

No hi ha cap mena de dubte: es tracta de la constitució d'un nou terme castral (l'any 1066) a partir de la segregació de l'espai més oriental del primitiu castell termenat de Tamarit, el qual integrava, a més, la quadra de Clarà, o una part d'aquesta. En efecte, la quadra de Clarà havia estat atorgada meitat en alou, meitat en feu. L'àrea corresponent a l'alou passaria, a partir de l'any 1066, a integrar-se a la jurisdicció del castell del puig Perdiguers, després de Montornès. És molt probable que el sector més septentrional del nou terme hagués estat segregat del primitiu castell d'Ullastrell, on Bremon Guisat, un fidel del comte, havia artigit unes terres, tal com consta en els documents. Ramon Berenguer, doncs, havia transferit el *ban*, el poder d'una part dels castells de Tamarit i Ullastrell al seu fidel Ramon Transunyer, de la mateixa manera que ho havia fet amb el castell d'Altafulla a algun vassall d'ell, la identitat del qual encara desconeixem a hores d'ara. Efectivament, l'afrontació ponentina del puig Perdiguers confirma l'existència del *castrum* d'Altafulla, com testimonia el document d'Ullastrell de l'any 1060.

L'extravagància, de fet, només aparent, que suposa la juxtaposició d'uns espais territorials sobre uns altres (com succeeix entre la quadra de Clarà –de Tamarit– i el terme de Montornès) ha passat inadvertida per la historiografia, o bé ha estat deliberadament obviada per la seva complexitat. Tanmateix, però, els abats de Santes Creus –els nous senyors de Montornès a partir del tercer quart del segle XII⁽¹²⁾– tenien molt clar que la seva jurisdicció s'estenia fins el mar i, en conseqüència, incloïa l'àrea de Clarà, on hi havia quatre quadres o masos: els de Clariana, del sagristà de la Seu de Tarragona (també dita del Paborde), el pròpiament de Clarà i el de Segunyoles. Aquesta realitat queda perfectament constatada en l'expedient documental conegut com a *Concòrdia de la Pobra de Montornès i Clarà*, estudiada per J. Morant (1980). No fou fins l'any 1679 quan es produí la segregació de les quadres de Clarà del terme jurisdiccional de Montornès, a través d'una concòrdia entre els representants d'ambdues comunitats i amb la conformitat de l'abat. J. Morant (1980, 143) suggereix “que el poderiu que exercien els comtes de Santa Coloma de Queralt, senyors de Torredembarra, influí notablement en l'interès que les terres i quadres de Clarà, separades de la Pobra, poguessin integrar-se un dia al citat terme, especialment per motivacions comercials, doncs existien importants salines i plantacions notables de cotó i vi” (per vinya). Les relacions dels representants de Clarà amb els seus veïns torrencs per raó dels límits territorials no devien ser gaire amistoses, atès que l'any 1722 hagueren d'establir una concòrdia a propòsit de la seva revisió. Tanmateix, Clarà acabà essent absorbit pel municipi de Torredembarra a mitjan segle XIX. A tenor del que finalment va passar, les sospites de J. Morant no estan gens ni mica desencaminades tot i que en aquestes dates, els senyors de la Torre encara no eren Comtes de Santa Coloma.

* * *

12. Santes Creus van comprar els diversos drets sobre el *castrum* de Montornès a les darreries de l'any 1173. Vegeu A. Virgili (1991, 100-111).

Ja s'ha fet esment de la simultaneïtat entre la construcció de la xarxa castral i la de la xarxa parroquial, i de la coincidència (molt sovint) dels seus límits territorials: en els primers castells, l'església era la *parròquia castral*. Doncs bé, les poques –i insegures– notícies escrites recollides per F. X. Ricomà (1973) remeten a la parròquia castral de Tamarit. És l'única que s'esmenta en la butlla del papa Anastasi IV adreçada a l'arquebisbe de Tarragona, l'any 1154. El 1180 es produeix un acord entre Tamarit i Montornès per la primícia, evidenciant la dependència d'aquesta església vers aquella parròquia. En la butlla de Cel·lestí III, del 1194, figuren la parròquia del Catllar, probablement desmembrada d'Ullastrell (o Montoliu)¹³, i la d'Altafulla, juntament amb la seva sufragània de la Nou. L'any 1235, les esglésies de Torredembarra i Clarà se segregaren definitivament de la parròquia de Tamarit.

RECAPITULACIÓ

Amb la incorporació del castell termenat de Tamarit, Ramon Berenguer I ja exercia el seu domini sobre la totalitat del sector litoral de l'*extrem de la marca*. Cap circumstància restringia, doncs, el seu poder (*potestas*) sobre aquest espai, i així, per consolidar la seva autoritat, procedí a un nou ordenament territorial. El resultat del procés ja el coneixem: la formació de nous districtes, la qual cosa suposava, en conseqüència, una profunda alteració de la disposició espacial anterior. Els antics *castra* –Tamarit i Ullastrell– se segmentaren i donaren lloc a nous *castra*. Però sens dubte, la novetat més rellevant fou la constitució del *comtat de Tarragona*, el qual fou dotat d'uns límits territorials precisos (ACoB, doc. 388), que a llevant arribaven al Gaià. Això vol dir que el territori de Tarragona es juxtaposava a l'espai dels *castra* disposats a banda i banda del riu. Els nous termes castrals, en definitiva, confiats a fidels del comte de Barcelona amb qui es vinculaven mitjançant homenatge, esdevingueren l'origen de diversos nuclis de població: el pròpiament de Tamarit, Altafulla, Montornès i Torredembarra.

Aquest fenomen que afectà l'esfera senyorial (o jurisdiccional) tingué una correspondència, encara que notablement més tardana, en l'organització eclesiàstica: de la parròquia castral de Tamarit en depenien diverses esglésies sufragànies (Altafulla, Torredembarra, Montornès), les quals assoliren la dignitat de parròquies entre els segles XII i XIII.

13. És molt probable que el *castrum* d'Ullastrell o Montoliu també hagués estat sotmès a un procés de segmentació com el de Tamarit, el resultat del qual hauria estat la formació de nous castells termenats. D'haver estat així, un d'aquests nous espais castrals hauria estat, segurament, el del Catllar, com ja vaig plantejar l'any 1991. M. M. Fuentes (1999, 181) en discrepa perquè no queda cap rastre d'aquesta "dependència". En rigor, no és qüestió de dependència: la formació d'un nou *castrum* no implica cap subordinació vers aquell del qual procedeix. Primer, no existia –com a districte castral– i després, si. Montornès, prou ben documentat, no guarda cap vincle amb Tamarit. Una altra cosa ben diferent és que el senyor del nou castell sigui vassall del comte de Barcelona. A propòsit del Catllar, tant els Claramunt com els Montoliu semblen tenir-hi drets (Fuentes, 1999, 183-185); també en tenien a Ullastrell (Montoliu), i no pocs.

Dels nous termes castrals esmentats, els més ben documentats són els de Tamarit i el de Montornès. Ramon Berenguer I atorgà el *castrum* de Tamarit a Bernat Amat de Claramunt, el qual s'havia mantingut fidel a la casa comtal; ell i els seus successors formalitzaren diverses infeudacions a fidels, castlans i cavallers (Virgili, 1991, 78-96). Entre Tamarit, Ullastrell i l'efímer vescomtat de Tarragona, els Claramunt van afermar el seu poder sobre aquest ampli espai del Camp de Tarragona. Deodat, net de Bernat Amat, identificà el seu nom amb la senyoria i testà com a Deodat de Tamarit (Virgili, 1991, 115 i ss; doc. IV).

El *castrum* de puig Perdiguers o Montornès s'estenia entre les serres Majors (de la Serra Alta al pic de la Mola) i el mar, és a dir, l'actual terme de la Pobla de Montornès i l'espai que fou l'antic terme de les quadres de Clarà (actualment, del municipi de Torredembarra). Era l'àrea alodial de la quadra de Clarà atorgada l'any 1057, com ha estat indicat. La constitució d'un districte castral que integrava part de l'espai de la quadra no deixava sense efecte les concessions territorials que aquella transferència implicava, ja que els aloers continuarien mantenint les seves possessions. Els canvis es produïen únicament en l'àmbit jurisdiccional: per decisió del comte de Barcelona els aloers de Clarà passaven de la seva jurisdicció a dependre de la justícia dels senyors de Perdiguers o Montornès. Una senyoria que a finals del segle XI Ramon Transunyer lliurà als Rajadell, fins que aquests i els seus feudataris van transferir tots els drets de la senyoria a l'abat de Santes Creus (1173-1174).

C. Batet (1996, 70) ha subratllat la dualitat que representen els grans alocs dins els termes castrals i com aquesta circumstància no genera cap mena de col·lisió entre els senyors i els aloers, els quals eren magnats que sotmetien a renda els pagesos que treballaven per a ells. Precisament, l'autonomia dels aloers de Clarà pot donar la sensació d'haver-se desvinculat de la jurisdicció dels senyors de Montornès, però no fou així, almenys, no abans de finals del segle XVII, com hem vist.

Un intent d'identificar els personatges documentats revela que no es tracta pas de pagesos, per molt que sovint figurin com a aloers. No podem estar-nos de plantejar una eventual relació –sense descartar vincles familiars– entre alguns d'aquests individus. Així ho fan pensar tant la similitud com la repetició de certs noms en un espai geogràfic tan reduït i a un marge cronològic inferior a vint anys. Entre els receptors de la quadra de Clarà figura un tal Aldomar, fill de Guisat; Bremon Guisat (fill de Guisat, el mateix que l'anterior?) actuà de testimoni en la donació d'Ullastrell. Bremon Guisat era un vassall fidel del comte de Barcelona que tenia alocs al límit septentrional de Montornès i que serà lliurat com a vassall de Ramon Transunyer. També a Clarà, un dels recipiendaris fou Guitard, fill d'Oniscle, mentre que una tal Bonafilla (de Clarà) era filla de Guitard, com també podria ser-ho el Guerau Guitard que farà de testimoni a Ullastrell. I també a Clarà, Ermengol era fill de Sendret, qui sap si vinculat a Bernat Sendret de Gurb, l'aprisiador i venedor de Tamarit, l'any 1049. Tots ells eren aloers i havien rebut les terres de mans dels comtes de Barcelona com a vassalls d'ell. Aquests són els aloers que sotmetien els pagesos als quals arren-

caven una part del seu treball en concepte de renda. Dissortadament, en aquests documents no hi ha espai per als pagesos.

La captura de renda es realitza a partir de la patrimonialització de taxes d'origen públic, com el delme, i aquest extrem es documenta a Clarà. Els quadres de Clarà van rebre de Ramon Berenguer IV un espai territorial definit, amb els estanys, i fins i tot 100 llegües dins el mar, però també, el delme i la primícia. Aquestes taxes, tradicionalment associades a l'església, havien estat acaparades pels comtes de Barcelona a tot el llarg procés d'ocupació de la marca, com posa de manifest la construcció de la xarxa castral (Batet, 1994; 1996, 73 i ss). I així, el comte atorgava els castells a favor dels seus fidels i els transferia el delme al qual acabaven privatitzant per servir de base a l'exigència de renda sobre els pagesos que treballaven els alous senyorials.

D'Altafulla i Torredembarra no s'ha localitzat la documentació més antiga, per la qual cosa és, a hores d'ara, gairebé impossible de donar detalls sobre el procés de la seva constitució com hem pogut fer amb Tamarit i Montornès.

El *castrum* d'Altafulla no consta encara en el document de la quadra de Clarà (març del 1057), però sí com a terme oriental d'Ullastrell, constituït el gener de 1060. La seva formació, doncs, s'havia de produir raonablement entre aquestes dues dates. A partir d'aleshores, cap document s'hi refereix de forma explícita; Altafulla no és l'objecte central de cap referència escrita (concessió, convenença, infeudació, transferència, etc). S'esmenta només com a límit d'altres termes castrals, en especial, com a fita ponentina de Montornès. Atès que els límits castrals més antics coincideixen a grans trets amb els actuals termes municipals, només cal observar el mapa per adonar-se que el contacte entre els municipis d'Altafulla i la Pobla de Montornès es produeix només en un petit tram a migdia de la Pobla i a cerç d'Altafulla, però mai a llevant/ponent respectivament. Els torcimanyos medievals pecaven sovint d'imprecisió lèxica en referir-se a algunes formes de poblament, o d'excessiva vaguetat en determinats límits molt extrems, però difícilment cometien errors d'aquesta mena; i si ho feien, eren de caràcter puntual i no reiteratius. El cas és que Montornès, segons les escriptures, sempre té Altafulla al ponent. Només es pot justificar de dues maneres.

La primera, que el *castrum* de Montornès inclogués tota la quadra de Clarà segons el document de 1057. Congruent des del punt de vista geogràfic, és en canvi poc probable segons la documentació a l'abast, on Clarà i Torredembarra consten com a dues entitats independents. Amb tot, deixaria oberta aquesta eventualitat, encara que només fos una escletxa.

La segona, que el *castrum* d'Altafulla incorporés el terme contigu de la Nou –de ser així, possiblement segregat d'Ullastrell. El *castrum* Nuce, o *Nucis*, és mencionat en els documents més antics (finals del s. X-principis de l'XI) relacionats amb els extrems ponentins on convergien els termes castrals de Castellví de la Marca i Albinyana. No se'n parla més i sembla esvanir-se definitivament a partir de la remodelació de Ramon Berenguer I sobre l'espai castral de tota aquesta àrea. La inclusió de la Nou al terme d'Altafulla no és una suposició gra-

tuïta: hem vist com al segle XII l'església de la Nou és sufragània de la parròquia d'Altafulla, i els diversos senyors d'Altafulla ho eren simultàniament de la Nou, com es palesa en els fogatgements del segle XIV (Virgili, 1991, 67-68). Si hagués estat així, que ambdues entitats haguessin estat en el seu origen –almenys en l'origen més immediat–⁽¹⁴⁾ el *castrum* d'Altafulla, justificaria que Ullastrell el tingués a llevant i Montornès a ponent, tal com figura a la documentació. En un altre ordre de coses, la comunitat d'Altafulla sembla estar plenament consolidada, atès que cavallers originaris del terme eren presents a la conquesta de Tortosa i participaren del repartiment (Virgili, 1985).

El cas de Torredembarra és el més complex, no ja per absència dels documents més antics –com a Altafulla– sinó perquè les primeres referències escrites del topònim no són anteriors a mitjan segle XIV. Així doncs, no es pot descartar cap hipòtesi a propòsit del seu origen. No tanquem, com dèiem, la possibilitat que hagués format part del terme del castell de Montornès, tot i ser poc probable. De no ser així, Torredembarra –quan encara no ho era– devia constituir en un principi el feu de la quadra de Clarà. Dels segles XI i XII no hi ha cap més notícia, i no crec que Ramon de Torre⁽¹⁵⁾, castlà de Montornès, hi tingués gran cosa a veure, com ja vaig intentar d'argumentar (Virgili, 1998). I atès que la torre de Clarà ha estat ben identificada, a Clarà per descomptat, no té perquè correspondre a Torredembarra o ser-ne l'origen, com afirmen els tòpics. Torredembarra tampoc no figura en cap dels límits del terme de Montornès en els segles XI i XII. Així, de correspondre a l'àrea del feu de Clarà, s'hauria mantingut com un espai jurisdiccional del terme castral de Tamarit, malgrat estar separat d'ell pel terme d'Altafulla. Els documents més antics servats als arxius dels comtes de Santa Coloma, senyors de Torredembarra, semblen confirmar aquestes impressions.

L'any 1206, Ramon de Tamarit, senyor de la Torre, i els homes de l'indret arribaren a un acord per a ampliar les obres de fortificació (Companys, 1999, doc. 1, ps. 209-211)⁽¹⁶⁾. Tot i que, des de l'òptica senyorial, l'obra tenia la finalitat de vetllar per la seguretat de la gent, en especial en temps de guerra, la veritat és que els membres del col·lectiu es van rebel·lar contra el que consideraven un abús de poder, i per aquesta raó, s'hagué de negociar. No és el lloc adequat per detallar els acords a què es van arribar. Signaren Ramon de Tamarit, la seva muller Ermengarda i el seu fill Guillem, trenta-cinc membres de la comunitat, i Bernat Pigot, capellà i notari del lloc. No es menciona en cap cas el nom de Torredembarra –sempre diu de Torre–, però hem de suposar que s'hi refereix atès que el document figura entre els arxius dels senyors torrencs. L'any

14. No es pot descartar que el castell de la Nou esmentat a cavall dels segles X i XI hagués generat un primitiu nucli de poblament posteriorment integrat a la senyoria d'Altafulla.

15. No es tracta de Ramon de la Torre (la negreta és meua, A. V.), com diu I. Companys (1999, 26) en un intent de justificar el cognom a partir del topònim, una opció poc clara, ja que implicaria associar necessàriament Torre amb Torredembarra. El personatge en qüestió era Ramon de Torre, un cognom força estès per les terres catalanes del XII (Virgili, 1998).

16. No es tracta del document original, sinó del trasllat d'una memòria d'aquest acord. A la data no s'especifica el lloc on es redactà el document malgrat que l'edició fa constar que fou a Torredembarra.

1217, el mateix Ramon de Tamarit feia donació al seu fill de la casa que tenia a la Torre en concepte d'esponsalici pel seu matrimoni amb Ermengarda Sendret (Companys, 1999, doc. 2, ps. 211-212). Diu, a més, que la torre és alou seu dins els termes del castell de Tamarit, amb tot el que li pertanyia, inclosos els seus habitants (*hominibus et mulieribus*).

* * *

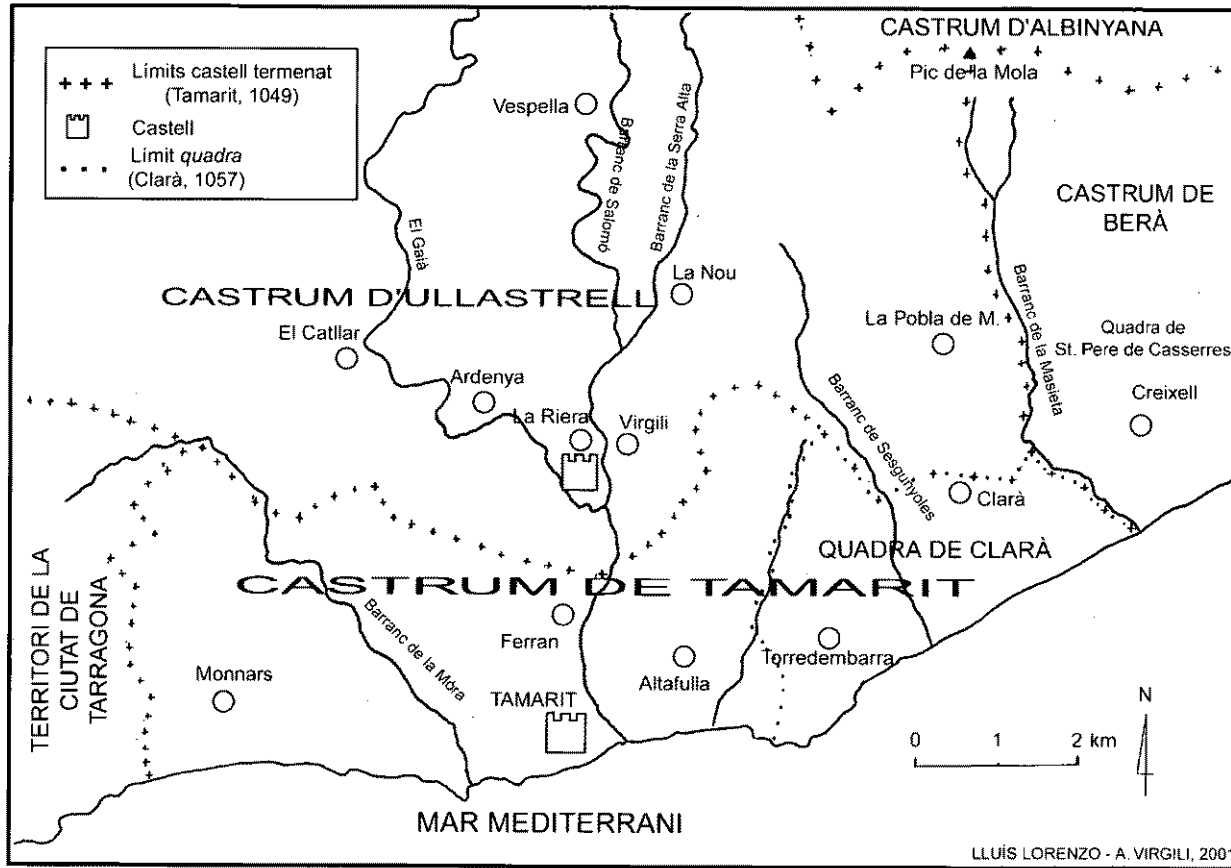
Malgrat que algunes llacunes de caire documental han pogut restar precisió local he intentat mostrar la dinàmica que donà lloc a l'origen de les principals localitats més costaneres del Baix Gaià a partir de la construcció de la xarxa castral que va suposar la instauració de l'ordre feudal. La *paternitat* de l'antic terme de Tamarit sobre Altafulla, Torredembarra, Clarà i la Pobla de Montornès no sembla oferir cap mena de dubte. Tots ells són els *fills* de Tamarit. Espero haver fet intel·ligible el procés. Va arribar el moment, però, que els *fills* van entrar en una dinàmica diferent, d'acceleració cap als temps *moderns*, cap al *progrés*, mentre l'ancestre, Tamarit, entrava en una fase de declivi, en una letargia de la qual no es va despertar mai més. Unes runes venerables en procés de més o menys afortunada –a criteri del consumidor– reconstrucció són el testimoni mut del seu insigne passat.

BIBLIOGRAFIA I FONTS

- ACOB, FELIU, Gaspar – Salrach, Josep M. (directors d'ed). 1999. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. 3 Vols. Fundació Noguera, núms. 18, 19 i 20. Barcelona.
- BARCELÓ, Miquel. 1988. "La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural", *Arqueología Medieval. En las afueras del "medievalismo"*. Ed. Crítica, Barcelona, ps. 195-274.
- BARCELÓ, Miquel. 1995. "Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta sobre su articulación", *Taller d'Història*, 6, segon semestre, ps. 61-72.
- BATET, Carolina. 1993. "L'església i les esglésies en els inicis del domini comtal a la Marca del comtat de Barcelona", *Actes del I Congrés d'Història de l'Església Catalana. Des dels orígens fins ara*. Solsona, 1993, ps. 243-257.
- BATET, Carolina. 1995. "La Marca encastellada? Castells i poblament a la Marca del comtat de Barcelona", *Afers*, 21, ps. 341-360.
- BATET, Carolina. 1996. *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca del comtat de Barcelona als segles X-XI*. Institut d'Estudis Penedesencs.
- BONNASSIE, Pierre. 1981. *Catalunya mil anys enrera. I: Economia i societat feudal*. Eds. 62. Barcelona.
- CATALUNYA ROMÀNICA, vol. XXI (Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp, Priorat, Conca de Barberà). Fundació Gran Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

- COMPANYS, Isabel. 1999. *Torredembarra i Clarà medievals (segles XIII i XIV)*. Torredembarra.
- DP. ALTISENT, Agustí (ed). 1993. *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Vol. 1. Anys 960-1177*. Barcelona.
- FONT RIUS, José María. 1969. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. 2 vols. CSIC. Barcelona-Madrid.
- FUENTES, Manuel Maria. 1999. *El castell, vila i terme del Catllar (segles XII-XVIII)*. Ajuntament del Catllar.
- GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA, vol. 22. Barcelona.
- LB. UDINA, Federico (ed). 1947. *El "Llibre Blanch" de Santas Creus. Cartulario del siglo XII*. CSIC. Barcelona.
- LFM. MIQUEL, Francisco (ed). 1945. *Liber Feudorum Maior. Cartulario Real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. CSIC. Barcelona.
- MARTÍ, Ramon. 1992. "La primera expansió comtal a ponent del Llobregat", *Catalunya Romànica*, XIX (el Penedès i l'Anoia), ps. 28-35. Fundació Gran Enciclopèdia Catalana. Barcelona.
- MIQUEL, Marina. 1997. "*Ipsa marcha extrema*. Les terres del Gaià als segles X-XI", *La Resclosa*, 1, ps. 27-36. Centre d'Estudis del Gaià. Vila-Rodona.
- MIQUEL, Marina. 1998. "Les marques comtals, la formació d'un territori de frontera", *L'islam i Catalunya* (Catàleg de l'exposició), ps. 181-185. Barcelona.
- MORANT, Jordi. 1973. "La vila de Torredembarra. Notes per a la seva història", *Premio Nacional de Periodismo Juan Mañé y Flaquer*. Torredembarra, ps. 213-251.
- MORANT, Jordi. 1980. "Una concòrdia entre Clarà i la Pobla de Montornès", *Butlletí Arqueològic*, V, núm. 2. Tarragona, ps. 141-146.
- MORERA, Emilio. 1897. *Tarragona Cristiana*. Vol. I. Reimpressió, Tarragona, 1981.
- RICOMÀ, Francesc Xavier. 1973. "[Torredembarra] Puntualizaciones sobre el origen de la villa", *Premio Nacional de Periodismo Juan Mañé y Flaquer*. Torredembarra, ps. 265-267.
- SABATÉ, Flocel. 1997. *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Fundació Salvador Vives Casajuana. Barcelona.
- SABATÉ, Flocel. 1998. "La castralització de l'espai en l'estructuració d'un territori conquerit (Urgell, Pla d'Urgell, Garrigues i Segrià)", *Urtx, Revista Cultural de l'Urgell*, 11, Tàrraga.
- TOUBERT, Pierre. 1990. *Castillos, señores y campesinos en la Italia medieval*. Ed. Crítica. Barcelona.
- VIRGILI, Antoni. 1985. "Feudals d'Altafulla i Tamarit a la conquesta de Tortosa (segle XII)", *Estudis Altafullencs*, 9, ps. 67-73. Centre d'Estudis d'Altafulla.
- VIRGILI, Antoni. 1991. *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*. Centre d'Estudis d'Altafulla.
- VIRGILI, Antoni. 1998. "Ramon de Torre. El personatge (s. XII) i el seu esperit (s. XX)", *Anbara*, 1, ps. 21-22. Torredembarra.

1. ELS PRIMERS CASTELLS TERMENATS DEL BAIX GAIÀ (1041 -1057)

2. ELS FILLS DE TAMARIT (ELS NOUS TERMES CASTRALS, 1057-1066)

